

Joanna Gładyszewska-Cylulko

Uniwersytet Wrocławski
ORCID: 0000-0001-8335-2172

Uczniowie z niepełnosprawnością wzroku w zmieniającej się rzeczywistości społecznej i edukacyjnej – obszary wymagające wsparcia

Students with visual impairments in a changing social and educational reality – areas in need of support

Streszczenie

Przeobrażenia dokonujące się w różnych obszarach życia społeczno-kulturowego niosą konsekwencje w zakresie funkcjonowania uczniów z niepełnosprawnością wzroku na każdym poziomie ich edukacji. Dotyczy to ich działania na rynku pracy, specyfiki kontaktów interpersonalnych, planowania swojej przyszłości itd. Zmiany kulturowo-społeczne powodują potrzebę dokonania refleksji nad umiejętnościami uczniów, przygotowaniem ich do pracy zawodowej i życia w zmieniającym się społeczeństwie. Dzięki rozwojowi elektroniki, informatyki i komunikacji w ostatnich latach osoby z niepełnosprawnością wzroku uzyskały lepszy dostęp do informacji i wiedzy, co stworzyło także nowe możliwości pracy i szansę pełnego uczestnictwa w życiu społecznym. Są oni nie tylko odbiorcami, ale i nadawcami informacji aktywnie uczestniczącymi w wirtualnej rzeczywistości. Współczesna edukacja nie może pozostać obojętna na te przemiany. Wiedza ich dotycząca jest niezbędna, gdyż nowoczesne technologie niosą ze sobą nie tylko nowe możliwości, ale i zagrożenia. W wystąpieniu poruszone zostaną takie problemy, jak kształcenie dziecka niewidomego i słabowidzącego, autostygmatyzacja, tranzycja z edukacji na rynek pracy.

Słowa kluczowe: uczeń z niepełnosprawnością wzroku, edukacja, tranzycja, autostygmatyzacja

Abstract

The transformations that take place in various areas of social and cultural life have consequences for the functioning of students with visual impairments at every level of their education. This includes their functioning in the labour market, their interpersonal relations, plans for the future, etc. Cultural and social changes create the need to reflect on students' skills, to prepare them for professional work and for life in a changing society. Thanks to the development of electronics, information technology and communication in recent years, people with visual impairments have gained better access to information and knowledge, and this in turn has created new work opportunities for them and has given them the chance to participate fully in society. They are not only recipients but also communicators of information, who actively participate in virtual reality. Contemporary education cannot remain indifferent to these transformations. It is essential to recognise them, as modern technologies bring not only new opportunities, but also risks. The article addresses issues such as education of a blind and visually impaired child, self-stigmatisation, and transition from education to the labour market.

Keywords: student with visual disabilities, education, transition, self-stigmatization

Wprowadzenie

Przeobrażenia dokonujące się w różnych obszarach życia społeczno-kulturowego niosą konsekwencje dla funkcjonowania osób z niepełnosprawnością wzroku. Rozwój nowoczesnych technologii, łatwiejszy dostęp do informacji i usług, zasady równościowe, otwarcie na różnorodność i odmienność to tylko niektóre zjawiska leżące u podstaw zmian dokonujących się w różnych dziedzinach życia. Współczesna edukacja nie może pozostać obojętna na te przemiany. Istnieje konieczność dokonania refleksji nad umiejętnościami i kompetencjami uczniów, przygotowaniem ich do pracy zawodowej i życia w zmieniającym się społeczeństwie, budzi się potrzeba dyskursu dotyczącego nowego ujmowania niepełnosprawności wzroku i jej wpływu na rozwój człowieka, a także zainteresowanie spostrzeganiem własnej niepełnosprawności przez osoby niewidome i słabowidzące. Przyjęcie biopsychospołecznego modelu niepełnosprawności implikuje konieczność nowego spojrzenia na formy pomocy i wsparcia osób z niepełnosprawnością wzroku.

Tranzycja z edukacji na rynek pracy w odniesieniu do osób niewidomych

Obecnie przypisuje się coraz większe znaczenie roli pracy w życiu człowieka z niepełnosprawnością. Badacze twierdzą, że nie tylko buduje ona bezpieczeństwo finansowe, ale także prowadzi do wzrostu poczucia własnej wartości¹, integruje ze społeczeństwem i zmniejsza lęk². Agnieszka Czerw wyodrębniła dwie postawy wobec pracy. Pierwszą z nich jest postawa hedoniczno-autoteliczna, która przejawia się w traktowaniu pracy jako wartości istotnej z punktu widzenia samorozwoju, przynoszącej psychologiczne korzyści i dającej przyjemność. Drugą zaś to postawa normatywna, która przejawia się w docenianiu pracy w kontekście społecznym³. Dotychczasowe badania pokazują, że postrzeganie pracy jako wartości w aspekcie osobistego rozwoju i funkcjonowania społecznego zwiększa jej wydajność⁴, dostarcza satysfakcji,⁵ powoduje silniejsze zaangażowanie, co z kolei

¹ Y.H. Goertz, B.A. Van Lierop, I. Houkes, F.J. Nijhuis, *Factors related to the employment of visually impaired persons: A systematic literature review*, "Journal of Visual Impairment & Blindness" 2010, nr 104(7), s. 404–418.

² V.R. Cimarolli, S. Wang, *Differences in social support among employed and unemployed adults who are visually impaired*, "Journal of Visual Impairment & Blindness" 2006, nr 100(9), s. 545–556, <https://doi.org/10.1177/0145482X0610000906>.

³ A. Czerw, *Co ludzie myślą o pracy zawodowej? Konstrukcja metody diagnozującej postawy wobec pracy*, „Psychologia Społeczna” 2013, nr 2(25), s. 227.

⁴ M.S. Christian, A.S. Garza, J.E. Slaughter, *Work engagement: A quantitative review and test of its relations with task and contextual performance*, "Personnel Psychology" 2011, nr 64, s. 89–136, <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2010.01203.x>.

⁵ S.R. Dobrow, J. Tosti-Kharas, *Calling: The development of a scale measure*, "Personnel Psychology" 2012, nr 64(4), s. 1001–1049, <http://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2011.01234.x>.

wiąże się z mniejszym ryzykiem depresji i wyższym dobrostanem psychicznym⁶. Rozwój nowych technologii daje uczniom niewidomym szanse zdobycia wiedzy i umiejętności przydatnych w dotychczas rzadko wykonywanych zawodach i znalezienia swego miejsca na otwartym rynku pracy. Niestety, w rzeczywistości nie jest to takie proste. Z badań przeprowadzonych przez Edwarda C. Bella i Natalię M. Mino wynika, że wskaźnik zatrudnienia osób z niepełnosprawnością wzroku pozostaje niski. Warto jednak zauważyć, że czynnikiem, który wpływa pozytywnie na podjęcie i utrzymywanie przez te osoby pracy, jest edukacja – zdobycie odpowiedniego zawodu, opanowanie narzędzi służących komunikacji z innymi (np. wykorzystywanie syntezatorów mowy lub programów umożliwiających zamianę znaków brajlowskich na czarnodruk), opanowanie umiejętności samodzielnego poruszania się w przestrzeni⁷. Trzeba podkreślić, że istnieją wyraźne różnice w sytuacji osób niewidomych, które ukończyły edukację w poprzednim systemie i młodszego pokolenia. Obecni 40–50-latkowie zwykle kształcili się w zawodach dziś już mało użytecznych (np. szczotkarz, introligator). Młodsze pokolenie ma obecnie zupełnie inne możliwości. Ogromny postęp techniczny, nowe technologie, a przede wszystkim wzrost społecznej świadomości ułatwia młodym ludziom nabycie wiedzy, umiejętności i kompetencji przydatnych w poruszaniu się na rynku pracy. W placówkach specjalnych dla uczniów niewidomych i słabowidzących poza ścieżką ogólnokształcącą mogą się kształcić m.in. w takich zawodach, jak: technik masażysta, mechanik-monter maszyn i urządzeń, rękodzielnik wyrobów włókienniczych, kucharz, technik realizacji dźwięku/nagrań, technik prac biurowych, technik tyfloinformatyk, technik architektury krajobrazu, technik logistyk, pracownik pomocniczy obsługi hotelowej, elektromechanik, ślusarz. Niestety, choć oferta edukacyjna kierowana do uczniów niewidomych i słabowidzących jest warta uznania, to nierzadko zdarza się, że po zdobyciu zawodu nie podejmują oni pracy. Aby rozpocząć kroki zaradcze w tym względzie, należy najpierw dokonać rozpoznania powodów takiego stanu rzeczy. Najogólniej mówiąc, mogą tu występować dwojakiego rodzaju przyczyny. Po pierwsze endogeniczne, odnoszące się do samych osób z niepełnosprawnością (np. stopień niepełnosprawności, cechy osobowości, stosunek do pracy i edukacji). Po drugie zaś egzogeniczne, takie jak np. stereotypy i uprzedzenia, stosunek społeczeństwa do pracy osób niepełnosprawnych, poziom infrastruktury, rozwój techniki⁸. Jak wynika z badań prowadzonych przez Ewę Jaglarz, pracodawcy ciągle jeszcze stosują praktyki dyskryminacyjne, takie jak np.

⁶ M. Baumann, R. Mayers, E. LeBihan, C. Haoussemand, *Mental health (GHQ12; CES-D) and attitudes towards the value of work among inmates of a semi-open prison and the long-term unemployed in Luxembourg*, "BMC Public Health" 2008, nr 8, s. 214–223.

⁷ E.C. Bell, N.M. Mino, *Employment Outcomes for Blind and Visually Impaired Adults*, "Journal of Blindness Innovation and Research" 2015, nr 5(2), <http://dx.doi.org/10.5241/2F1-35>.

⁸ B. Gąciarz, E. Giermanowska, *Zatrudniając niepełnosprawnych. Wiedza, opinie i doświadczenia pracodawców*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009, s. 13.

zatrudnianie osób niepełnosprawnych na stanowiskach wymagających niższych kwalifikacji, niż oni posiadają, czy niewystarczającą dbałość o formy doskonalenia zawodowego. Pożądane byłoby zatem nie tylko zachęcanie pracowników do samorozwoju i dalszego podnoszenia kwalifikacji zawodowych, ale i stosowanie strategii zarządzania zasobami ludzkimi ukierunkowanymi na integrację zespołu, umacniającymi samorealizację i zapobiegającymi alienacji⁹. Dawn B. Golub upatruje przyczyn powodzenia w pracy we wzajemnym poznawaniu się pracodawcy i pracownika, wychodzeniu naprzeciw swoim oczekiwaniom, poznawaniu ograniczeń i przezwyciężaniu ich, wzajemnej szczerości¹⁰. Uprzedzenia, dyskryminacja ustalają granice integracji społecznej, powodują izolację społeczną i jednocześnie ograniczają wsparcie społeczne. A tymczasem takie wsparcie jest w odczuciu osób niewidomych i słabowidzących bardzo ważne¹¹. Pozwala ono ograniczyć prawdopodobieństwo wystąpienia emocjonalnych problemów oraz zmniejsza skłonność do lęku i depresji¹². W pewnym stopniu zjawisko nierozpoczynania pracy zawodowej przez młode osoby z niepełnosprawnością wzroku można wytłumaczyć także ogólną tendencją do późniejszego niż u poprzedniego pokolenia podejmowania zobowiązań ideologicznych i zawodowych przez młodych ludzi. Zauważono, że później niż ich rodzice będący w ich wieku podejmują zobowiązania zawodowe, później zakładają rodzinę, chętniej próbują różnych kierunków studiów lub na przykład godzą pracę ze studiowaniem. Dotychczasowa względnie uporządkowana droga zawodowa wcześniejszych pokoleń została poszerzona o różne kierunki, różne opcje wyboru i prawie nieograniczone możliwości kształtowania swojej ścieżki życia. Schemat: ukończenie szkoły – podjęcie pracy – założenie rodziny nie jest już najczęściej podejmowanym wyborem drogi życiowej.

Aby usprawnić proces tranzycji osób niewidomych z edukacji na rynek pracy (zwłaszcza rynek otwarty), potrzeba zaplanowanych długofalowych działań począwszy od wszechstronnej rehabilitacji i rozwiniętej edukacji poprzez działania legislacyjne (na przykład określenie źródeł finansowania przystosowania stanowiska pracy) aż po skoncentrowanie się na rozwijaniu różnorodnych kompetencji potrzebnych na rynku pracy i likwidacji barier mentalnych osób z niepełnosprawnością wzroku (jak choćby niskiej samooceny czy autostygmatyzacji). Nie można zapomnieć także

⁹ E. Jaglarz, *Jakościowa charakterystyka stylu zarządzania miejscem pracy ze względu na warunki sprzyjające zatrudnieniu osób z niepełnosprawnością*, „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej” 2018, nr 30, s. 78–105.

¹⁰ D.B. Golub, *A Model of Successful Work Experience for Employees Who Are Visually Impaired: The Results of a Study*, „Journal of Visual Impairment & Blindness” 2006, nr 100(2), s. 715–725, <https://doi.org/10.1177/0145482X0610001203>.

¹¹ S. Kef, M. Decovic, *The role of parental and peer support in adolescents well-being: a comparison of adolescents with and without a visual impairment*, „Journal of Adolescence” 2004, nr 27(4), s. 453–466.

¹² M. Pinquart, J.P. Pfeiffer, *Identity development in German adolescents with and without visual impairments*, „Journal of Visual Impairment & Blindness” 2013, nr 107, s. 338–349.

o wartości działań zmierzających do poprawy społecznej percepcji niepełnosprawnych wzrokowo osób. Warto wspomnieć także o konieczności przygotowania stanowiska pracy do potrzeb osób z niepełnosprawnością wzroku (np. wyposażenie go w optyczne i nieoptyczne pomoce ułatwiające orientację w otoczeniu i wykonywanie zadań związanych z charakterem pracy), zaprojektowanie przyjaznej osobom niewidomym przestrzeni (np. unikanie w niej dużych, gładkich powierzchni odbijających światło i mogących powodować oślnienia utrudniające orientację). Ważne jest moim zdaniem także doradztwo zawodowe skierowane do osób niewidomych i słabowidzących ułatwiające wybór zawodu lub w niektórych przypadkach przekwalifikowanie się.

Zmiany form kształcenia uczniów niewidomych i słabowidzących

Intensywne zmiany społeczno-kulturowe wpływają także na kształt dzisiejszej edukacji i rehabilitacji osób z niepełnosprawnością wzroku. Rozpowszechnienie pozasegregacyjnych form kształcenia, pojawienie się nowatorskich i alternatywnych metod kształcenia, zmiany w strukturze placówek specjalnych to tylko niektóre czynniki wpływające na kształcenie, wychowanie i rehabilitację osób z niepełnosprawnością wzroku. Badawczej refleksji wymaga przykładowo sytuacja placówek specjalnych dla uczniów niewidomych i słabowidzących, które dziś są w trakcie procesu zmian spowodowanych rosnącą popularnością edukacji włączającej. Zmiany te polegają na przykład na wyraźnym wzroście liczby uczniów z niepełnosprawnością złożoną (najczęściej jest to niepełnosprawność intelektualna połączona z niepełnosprawnością wzroku) w takich placówkach. Konsekwencją tego jest konieczność dokonania korekty w zakresie celów, metod i treści kształcenia. Problemem, który także wymaga, moim zdaniem, rozpoznania jest wykorzystywanie alfabetu Braille'a w edukacji osób niewidomych. Jak twierdzi Małgorzata Czerwińska, wykluczenie z edukacji alfabetu Braille'a prowadzi do analfabetyzmu, ale jednocześnie nie można go traktować jako jedyne medium komunikacyjnego, wskazane jest także edukowanie uczniów niewidomych w zakresie wykorzystywania zróżnicowanych narzędzi i systemów informacyjno-komunikacyjnych. Technologie wspomagające obejmują między innymi syntezy mowy, moduły (programy) udźwiękawiające, powiększające, programy lektorskie, notatniki brajlowskie (z syntezą mowy i monitorem brajlowskim), brajlowskie klawiatury komputerowe, drukarki 3D, wygrzewarki do tłoczenia tyflografiki, powiększalniki i lupy (elektroniczne), programy udźwiękawiające smartfony¹³. Wydaje się zasadne poddanie badaniom takich zagadnień, jak na przykład znajomość alfabetu Braille'a wśród nauczycieli wspomagających ucznia niewidomego w edukacji włączającej, jakość książek brajlowskich, możliwość usprawnienia procesu czytania poprzez połączenie czytania brajlem z czytaniem mową syntetyczną itd.

¹³ M. Czerwińska, *Kultura informacji osób z niepełnosprawnością wzroku w refleksji tyflogiczno-informatologicznej*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2017, nr 18, s. 33–58.

Autostygmatacja osób z niepełnosprawnością wzroku

Wśród wątków pojawiających się ostatnimi laty w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością wzroku można wyodrębnić rozważania dotyczące zjawiska stygmatyzacji i autostygmatacji. Autostygmatacja przebiega zwykle w trzech etapach. Etap pierwszy to uświadomienie sobie stereotypu. Osoba niewidoma zaczyna być świadoma tego, jak spostrzega ją społeczeństwo (zwykle jako osobę bierną, niesamodzielną, uzależnioną od pomocy innych). Etap drugi to zgoda ze społecznym stereotypem, przyznanie racji, że niepełnosprawność wzroku rzeczywiście łączy się z tendencją do bierności, mniejszej samodzielności i większego uzależnienia od pomocy innych niż u osób pełnosprawnych wzrokowo. Dopiero jednak na etapie trzecim mamy do czynienia z autostygmatacją. Następuje wtedy uznanie, że jest się takim, jak społeczeństwo spostrzega populację osób z niepełnosprawnością wzroku.

Autostygmatacja jest zjawiskiem bardziej złożonym, niż początkowo zakładano, dodatkowo można zauważyć jej powiązanie z takimi istotnymi z punktu widzenia edukacji i rehabilitacji osób z niepełnosprawnością wzroku zagadnieniami, jak emancypacja czy autonomia. Pogłębionego spojrzenia wymagać może choćby mechanizm internalizacji stygmy czy wyodrębnienie czynników zmniejszających prawdopodobieństwo pojawienia się autostygmatacji. Nie u wszystkich bowiem osób z niepełnosprawnością wzroku autostygmatacja powstanie. Osoby stygmatazowane mogą stosować mechanizm zachowania polegający nie tyle na porównywaniu się do osób stygmatazujących, co do innych stygmatazowanych podobnych sobie. Pozwala to im skupić się na cechach i jakościach innych niż te, które są stygmatazowane¹⁴. Zasadne jest przypuszczać, że w przypadku dzieci i młodzieży niewidomych przebywanie w otoczeniu młodych ludzi podobnych im (np. w ośrodkach szkolno-wychowawczych) może być czynnikiem chroniącym przed autostygmatacją. Skłonność do autostygmatacji będzie zależała także od tego, jak szybko w swoim życiu podmiot zetknie się z przejawami stygmatacji, choć tu ważniejszy od wieku, gdy zaczął się proces stygmatacji, jest czas, jaki upłynął od momentu nabycia piętna. Im ten czas jest dłuższy, tym istnieje większe prawdopodobieństwo, że osoba nabyła już pewnych strategii radzenia sobie z piętnem¹⁵. Niektórzy badacze uważają, że autostygmatacja nie powstaje, gdyż stosunek otoczenia jest raczej ambiwalentny niż jednolicie negatywny, a uczucia odrazy, wrogości i unikania współlistnieją z poczuciem współczucia, co powoduje, że są raczej tłumione i nie są jawnie okazywane. Niestety, społeczeństwo prezentuje zachowania świadczące o nieakceptacji, mniej lub bardziej widocznie okazując swe uprzedzenia, zwłaszcza wtedy, gdy wyrażanie uprzedzeń nie jest społecznie niepożądane lub gdy ludzie nie potrafią kontrolować swego zachowania¹⁶. Wydaje się, że autostygmatacji uczniów niewidomych

¹⁴ J. Crocker, B. Major, *Social Stigma and Self-Esteem: The Self-Protective Properties of Stigma*, „Psychological Review” 1989, nr 96(4), s. 614–615.

¹⁵ Tamże, s. 619.

¹⁶ Tamże, s. 611–612.

i słabowidzących można zapobiegać poprzez wzmacnianie ich zasobów osobistych. We współczesnej tyflopedagogice postuluje się nie tylko stosowanie działań naprawczych, korekcyjnych, kompensacyjnych, ale i wzmacniających potencjał uczniów niewidomych i słabowidzących, bazujących na ich mocnych stronach, opartych na punkcie archimedesowym. W związku z tym istotne stają się na przykład pytania o wartość zasobów osobistych i społecznych w rehabilitacji osób z niepełnosprawnością wzroku. Pod ich pojęciem rozumie się zwykle złożony układ czynników, które stanowią część psychologicznego kontekstu radzenia sobie. Zasoby w takim pojmowaniu są relatywnie stałymi cechami i mają wpływ na selektywność procesów oceny poznawczej i radzenia sobie¹⁷. Można do nich zaliczyć na przykład wsparcie społeczne, poczucie koherencji, kompetencje poznawcze i emocjonalne, samoakceptację i wysoką samoocenę, poczucie własnej skuteczności. Trudno jednoznacznie określić, czy osoby niewidome dysponują szczególnymi zasobami. Z jednej strony niepełnosprawność wzroku nie ma bezpośredniego wpływu na powstanie pewnych cech i wymiarów osobowości, z drugiej jednak może wpływać w sposób pośredni na kształtowanie tych cech poprzez wywoływanie określonych postaw ze strony otoczenia społecznego. Zatem w procesie rozwoju zasobów wielką rolę odgrywa wychowanie ukierunkowane na rozwój osobowości dziecka niewidomego i słabowidzącego. Widoczna jest też rola rodziców jako tych, którzy mają realny wpływ na powstawanie tych zasobów. Takie cechy rodziców, jak akceptacja, opiekuńczość, szacunek do sprzecznych z ich przekonaniem opinii wyrażanych przez dzieci, wysoka samoocena korelują z wysokim poczuciem własnej wartości i silnym zaufaniem do siebie dzieci z niepełnosprawnością wzroku¹⁸.

Zaprezentowany w niniejszym artykule przegląd obszarów wymagających wsparcia z uwagi na ograniczone miejsce nie jest kompletny, stanowi raczej wprowadzenie w problematykę wpływu przeobrażeń dokonujących się w różnych obszarach życia społeczno-kulturowego na życie uczniów z niepełnosprawnością wzroku. Choć nowe wątki pojawiają się w badaniach prowadzonych przez tyflopedagogów i specjalistów z subdyscyplin i dyscyplin pokrewnych, to jednak niektóre z nich są jedynie marginalnie obecne w toczącym się dyskursie naukowym. Właściwe rozpoznanie potrzeb uczniów niewidomych i słabowidzących w zmieniającej się rzeczywistości jest podstawą ich efektywnej edukacji i rehabilitacji.

Bibliografia

Baumann M., Mayers R., LeBihan E., Haoussemand C., *Mental health (GHQ12; CES-D) and attitudes towards the value of work among inmates of a semi-open prison and the long-term unemployed in Luxembourg*, „BMC Public Health” 2008, nr 8.

¹⁷ N. Ogińska-Bulik, *Zasoby osobiste jako wyznaczniki radzenia sobie ze stresem u dzieci*, „Acta Universitatis Lodziensis” 2001, nr 5, s. 83.

¹⁸ A. Sękowski, W. Klinkosz, *Powodzenie w studiach osób niewidomych i słabowidzących a niektóre cechy osobowości*, „Czasopismo Psychologiczne” 2003, nr 9(1), s. 65–78.

- Bell E.C., Mino N.M., *Employment Outcomes for Blind and Visually Impaired Adults*, "Journal of Blindness Innovation and Research" 2015, nr 5(2), <http://dx.doi.org/10.5241/2F1-35>.
- Berger P.L., *Zaproszenie do socjologii*, Warszawa 2002.
- Czerw A., *Co ludzie myślą o pracy zawodowej? Konstrukcja metody diagnozującej postawy wobec pracy*, „Psychologia Społeczna” 2013, nr 2(25).
- Christian M.S., Garza A.S., Slaughter J.E., *Work engagement: A quantitative review and test of its relations with task and contextual performance*, "Personnel Psychology" 2011, nr 64, <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2010.01203.x>.
- Cimarolli V.R., Wang S., *Differences in social support among employed and unemployed adults who are visually impaired*, "Journal of Visual Impairment & Blindness" 2006, nr 100(9), <https://doi.org/10.1177/0145482X0610000906>.
- Crocker J., Major B., *Social Stigma and Self-Esteem: The Self-Protective Properties of Stigma*, „Psychological Review” 1989, nr 96(4).
- Czerwińska M., *Kultura informacji osób z niepełnosprawnością wzroku w refleksji tyflogiczno-informatologicznej*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2017, nr 18.
- Dobrow S.R., Tosti-Kharas J., *Calling: The development of a scale measure*, "Personnel Psychology" 2012, nr 64 (4), <http://doi:10.1111/j.1744-6570.2011.01234.x>.
- Gąciarz B., Giermanowska E., *Zatrudniając niepełnosprawnych. Wiedza, opinie i doświadczenia pracodawców*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009.
- Goertz Y.H., Van Lierop B.A., Houkes I., Nijhuis F.J., *Factors related to the employment of visually impaired persons: A systematic literature review*, "Journal of Visual Impairment & Blindness" 2010, nr 104(7).
- Golub D.B., *A Model of Successful Work Experience for Employees Who Are Visually Impaired: The Results of a Study*, "Journal of Visual Impairment & Blindness" 2006, nr 100(2), <https://doi:10.1177/0145482X0610001203>.
- Jaglarz E., *Jakościowa charakterystyka stylu zarządzania miejscem pracy ze względu na warunki sprzyjające zatrudnianiu osób z niepełnosprawnością*, „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej” 2018, nr 30.
- Kef S., Decovic M., *The role of parental and peer support in adolescents well-being: a comparison of adolescents with and without a visual impairment*, "Journal of Adolescence" 2004, nr 27(4).
- Ogińska-Bulik N., *Zasoby osobiste jako wyznaczniki radzenia sobie ze stresem u dzieci*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 2001.
- Pinquart M., Pfeiffer J.P., *Identity development in German adolescents with and without visual impairments*, "Journal of Visual Impairment & Blindness" 2013, nr 107.
- Sęk H., Cieślak R., *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne* [w:] *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, red. H. Sęk, R. Cieślak, Warszawa 2005.
- Sękowski A., Klinkosz W., *Powodzenie w studiach osób niewidomych i słabowidzących a niektóre cechy osobowości*, „Czasopismo Psychologiczne” 2003, nr 9(1).